

ИСМОИЛБЕК ГАСПРАЛИНИНГ ТУРКИСТОНДА ЖАДИДЧИЛИК ҲАРАКАТИНИ ШАКЛЛАНИШИДА ТУТГАН ЎРНИ

Бегимқулов Зариф Ахмадович

Жисмоний тарбия ва спорт бўйича мутахассисларни қайта тайёрлаш ва малакасини ошириш институти Самарқанд филиали “Спорт психологияси, ижтимоий-табиий фанлар” кафедраси мудири, педагогика фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD), доцент в.в.б.

РЕЗЮМЕ:

Мазкур мақолада XIX аср охири XX аср бошларида ўзбек мактабларида таълим тизимининг ислоҳ этилиши, Туркистондаги жадидчилик ҳаракатининг шаклланишида муҳим ўринга эга И. Гаспралининг ўлкадаги миллий уйғониш даври маърифати ва маданиятига кўрсатган таъсири ҳамда унинг ўзбек жадидлари билан ўзаро алоқалари ёритилган.

РЕЗЮМЕ:

В данной статье описывается реформа системы образования в узбекских школах в конце 19- начале 20 веков, влияние И. Гаспрали, сыгравшего важную роль в становлении движения джадидизма в Туркестане, на просвещение и культуру узбекского народа. период национального возрождения в стране и его взаимодействие с узбекскими джадидистами.

SUMMARY:

This article describes the reform of the education system in Uzbek schools in the late 19th and early 20th centuries, the influence of I. Gasprali, who played an important role in the formation of the Jadidism movement in Turkestan, on the enlightenment and culture of the national renaissance period in the country, and his interactions with Uzbek Jadidists.

Таянч сўзлар: жадид, миллий уйғониш, ҳаракат, раҳнамо, усули жадид, дарслик, саводхонлик, миллат, матбуот, миллий мактаб, мадраса, қорихона, маънавий тараққиёт, мактаб-маориф.

Ключевые слова: джадид, национальное возрождение, движение, лидер, метод Джадида, учебник, грамотность, нация, печать, национальная школа, медресе, монастырь, духовное развитие, школьное образование.

Keywords: Jadid, national revival, movement, leader, method of Jadid, textbook, literacy, nation, press, national school, madrasa, monastery, spiritual development, school-education.

КИРИШ

Президентимиз Ш.Мирзиёев таъкидлаганидек, “Тарихдан маълум: Ватан ва халқ тақдирига нисбатан таҳдидлар кучайган вазиятда айнан миллат фидойилари – уйғоқ қалбли зиёлилар, шоир ва адиблар, санъат намояндалари, маънавият ва маърифат соҳаси ходимлари жасорат билан майдонга чиққанлар. XX аср бошларида халқимизни озодлик ва илм-маърифат учун курашга чорлаган жаид боболаримизни эслайлик” [1].

XIX охири ва XX аср бошларида Туркистонда жамиятнинг энг илғор фикрли қатламлари ҳисобланган янгиланиш ҳаракати намояндалари она Ватанни мустақил, озод ҳолда кўришни ўзларининг бош мақсадлари деб ҳисоблаганлар.

Миллий уйғониш ҳаракати намояндалари ҳисобланувчи жаидлар ўз халқининг эрки, озодлиги учун курашиб, илмсизликнинг тараққиётга келтираётган салбий таъсирини аниқ мисоллар билан кўрсатиб, ўз олдларига халқни маърифатлаштириш мақсадини қўйганлар [3]. “Янгилик тарафдорлари” бўлган жаидчилар асосий эътиборларини жамиятда маънавиятни ривожлантиришга қаратдилар. Шунинг учун улар таълим соҳасини ислоҳ қилиш ҳамда мактабларда “усул ул-жаид” ёки “янги усул”ни татбиқ қилиш ва ривожлантиришга интилган. Чунки Туркистон жаидлари халқнинг саводхонлик даражасини юксалтирмасдан туриб, керакли натижага эришиб бўлмаслигини яхши тушунардилар. Бу йўлда Маҳмудхўжа Беҳбудий, Мунаввар қори Абдурашидхонов, Абдурауф Фитрат, Абдулла Қодирий, Ҳожи Муъин, Абдулҳамид Чўлпон, Абдулла Авлоний, Ҳамза Ҳакимзода Ниёзий каби ўнлаб хур фикрлилар миллатни маънан уйғотиш йўлида фидокорона кураш олиб бордилар. Бу йўлда жаидчилик ҳаракати жамиятнинг барча қатламларини ўзларига жалб эта олди, уйғониш мафкураси бўлиб хизмат қилди.

Маълумки, жаидлар маърифати ҳаракатида Туркистонга Қримдан келган, Русия жаидчилиги ҳаракатининг раҳнамоси, Шарқ халқлари маънавий ҳаётида, хусусан, мактаб таълимида чинакам инқилоб ясаган Исмоилбек Гаспрали (инқилобгача бўлган ўзбек матбуотида у “Гаспрински” деб берилган)нинг алоҳида ўрни бор. *Ҳаётлик вақтидаёқ “миллат отаси” деган номга сазовор бўлган Исмоилбек Гаспрали XX аср бошларида нафақат Россия мусулмонлари, балки бутун Шарқда машҳур ва номи чиққан шахслардан бири эди.*

Исмоилбек Гаспрали 1851 йилнинг 21 мартда Боқчасарой яқинидаги, Гаспрадан унча узоқ бўлмаган Овчикўй қишлоғида туғилди. У тўрт ёшга тўлганида оиласи Боқчасарой шаҳрига кўчиб ўтади ва у ерда жойлашиб қолади. Манбаларда қайд этилишича, Исмоилбек Гаспралидастлаб Қримдаги мусулмон диний мактабида, Симферопол давлат эркалар гимназиясида,

Воронеж ҳарбий билим юртида, кейинчалик Иккинчи Москва ҳарбий гимназиясида таҳсил олган.

Исмоилбек Гаспдали томонидан 1884 йилда Бокчасаройда дастлабки Россия мусулмонлари орасида биринчи жаҳид мактаби-“Усули жаҳид”га асос солинди. У томонидан ташкил этилган мазкур “усули савтия тадрижия” (“ривожланувчи товуш усули”) мактабидаги тизим, дарсликлари, ўқув методлари Европа таълим тизимига яқин бўлган. Гаспдалининг усули ўқувчилар саводининг тез чиқаришга мўлжалланган эди. У дастлаб 40 кунда 12 боланинг саводини чиқаради.

АДАБИЁТЛАР ТАҲЛИЛИ ВА МЕТАДОЛОГИЯ

Манбалардан маълумки, Исмоил Гаспдали 1883-1914 йилларда Бокчасаройда “Таржимон” газетасини нашр эттирди. Маориф тизимини ислоҳ этиш борасидаги ғояларини “Таржимон” газетасида эълон қила бошлайди. Унинг фикрича, маориф тизими олдида қуйидаги вазифаларни ҳал этиш муаммоси турар эди:

- Мактаб мадрасадан ажралиб чиқиши керак;
- Бошланғич синфлар учун алоҳида ўқитувчилар тайёрланиши лозим;
- Ўқитувчи “садақа” эмас, ойлик маош билан таъминланиши зарур;
- Ўқиш ва ёзиш эски “ҳижжалама” йўли билан эмас, янги “Алифбо” китоблари воситасида ўргатилиши мақсадга мувофиқ;
- Фақатгина ўқиш эмас, шу билан бирга ёзишга ҳам аҳамият берилиши шарт;
- Қизлар учун ҳам алоҳида мактаблар очилиши, уларнинг ўқиш ва ёзишига алоҳида эътибор берилиши керак;
- Ўқитиш маълум бир дастур асосида ва дарсликлар воситасида олиб борилиши керак.

Кўриниб турибдики, Исмоилбей Гаспдалининг кўпгина фикрлари ҳаётий тажриба асосида тўпланган бўлиб, катта сиёсий-ижтимоий ва ҳуқуқий аҳамиятга эгадир [7, 42-б].

“Хожаларга таълимот” (“Муаллимларга йўлланма”) қўлланмасида у янги мактабнинг моҳиятини ва “усули қадим”дан “усули жаҳид”нинг фарқи ва афзалликларини тушунтириб берди. Китобда, шунингдек, оддийдан мураккабга ёки хусусийдан умумийга юксалиш, ўқиш билан ёзишни қўшиб олиб бориш, ҳар бир ҳарфни товуш усули (усули савтия) асосида (яъни садоси билан, овоз чиқариб) ўргатиш, қуруқ ёдлатишдан воз кечиш, ҳар бир сўз, ҳар бир табиий ҳодисанинг ва ижтимоий ҳаёт ҳодисаларининг мазмунини тушунтириш, уй вазифалари ҳамда олинган билимларни текшириш учун саволлар бериш усули, синовдан ўтказиш ва имтиҳон қилиш усулининг моҳияти очиқ берилган. Исмоил Гаспдали ўз қўлланмасида мактабда болаларга неча ёшдан бошлаб таълим бериш

лозимлиги (6-7-ёшдан), ўқув йили чоракларида ўқув соатларининг тақсимланиши ва чораклар оралиғидаги таътилар, дарс жадвали тузиш ва дарслар оралиғида танаффуслар белгилаш тартиби, мактабнинг жойлашиши ва дарс хоналарининг ўрни, синфларни жиҳозлаш ва ҳатто уларни ёритиш даражаси тўғрисида ҳам сўз юритади. Бу қўлланма янги миллий мактабнинг ҳам дастури, ҳам модели эди. XX аср бошида бундай мактаблар бутун Туронзамин бўйлаб кенг тарқалди ва “усули жаҳид мактаби” номи билан донг таратди [6].

Боқчасаройда дастлабки жаҳид мактаби-“Усули жаҳид”ни очган Исмоилбек Гаспрали мусулмон халқлари яшайдиган бошқа ҳудудларда ҳам шундай янги мактаблар фаолиятини жорий қилишга киришди. Шу мақсадда уТуркистон генерал-губернатори Н.О.Розенбахга ўлка мусулмон мактабларини ҳам ислоҳ қилишга доир ўзи тайёрлаганлойиҳасини юборади. Ундан рад жавобини олгач, дастлаб 1893йилда Туркистонга ўзи келади.

И.Гаспралиўз мақсадларини амалга ошириш, яъни янги усул мактаблари очишни, ўзга мусулмон мамлакатларида ҳам маҳаллий аҳоли замонавий илм-фанни эгаллашини орзу қилган эди. Унинг туркий халқлар тақдирдан ташвишланиб: “Бир кишининг фожиасидан ларзага тушамиз, ёрдамга шошиламиз, лекин миллионларнинг фожиасига, бутун бир халқнинг кўз ўнгимизда йўқ бўлиб кетаётганлигига бефарқмиз” [8] - деган фикрлари алоҳида эътиборга молик.Шуни алоҳида қайд этиш лозимки, Исмоилбек барча туркий халқларни яхлит, ягона миллат деб билди.

ИсмоилбекГаспрали Туркистонга сафари чоғида Бухоро, Самарқанд, Тошкентда бўлиб, маҳаллий тараққийпарвар зиёлилар билан учрашувлар ўтказди. Унинг саъй-ҳаракатлари туфайли Туркистонда ҳам янги усул мактаблари вужудга кела бошлаган.

Усули жаҳид мактаблари Турон заминидан илк бор Самарқанд ва Бухоро шаҳарларида пайдо бўлди. Уларни Исмоилбек Гаспралининг ўзи бу ерга 1893 йилги сафари вақтида маҳаллий зиёлилар кўмағида очган эди. Унинг ҳамроҳи ва шогирди Мажид Ғанизода Самарқандда қирқ кун қолиб, “усули савтия”ни (савод чиқаришнинг янги товуш усулини) қатор ўқувчи ва ўқитувчиларга ўргатди [6].Тарихий манбаларда ГаспралинингБухорода амир Абдулаҳадни жаҳид мактаби очишга кўндирганлиги ҳамда бу мактабгаамир Абдулаҳадхоннинг марҳум падари хурматига “Музаффария” номи берилганлиги қайд қилинади.

Исмоилбек томонидан “усули савтия” методининг кашф этилиши ҳамда бу усулнинг Татаристон ва Туркистонга ёйилиши, кўпгина ўқитувчилар томонидан тан олинishi унинг обрўсини ниҳоятда ошириб юборди ва тарафдорлари кундан-кунга кўпайиб борди. Бундан руҳланган буюк муаллим ўз ғояларини, ўқитиш усулини тарғиб қилиш, газетасига обуначилар тўплаш, хусусан, Туркистон ҳаёти билан яқинроқ танишиш мақсадида 1893 йили Туркистонга келади. Аммо бу

саёҳатидан аввал Туркистонни босиб олиш тарихини ўргангани ва 1891 йилда “Истилоий Туркистон” асарини, саёҳатдан сўнг эса таассуротларини жамлаб, “Бухоро ва Бокчасарой”, кейинчалик “Туркистон уламоси” (1900), “Навоий Мир Алишер” (1902), “Туркистонда таълим” ва бошқа асарларини чоп этади [2]. 1908 йил Туркистонга ўзининг иккинчи сафари давомида Исмоилбек Гаспралли мактаб таълимидаги “усули жаид” тизимида ислохотчилик ғоялари ижобий самаралар бераётганлиги, яъни маҳаллий миллат болалари усули савтия ёрдамида тез савод чиқараётганларига гувоҳ бўлади.

НАТИЖА ВА МУХОКАМА

Туркистонда етишиб чиққан энг буюк ислохотчилардан бири бўлган Мунаввар қори Гаспринскийга эргашиб, усули жаид мактабларида ўқитувчилик қилди, ҳам усули жаид мактаблари учун ўқитувчилар тайёрлашда фаолият кўрсатди. Бу билан кифояланмаган Мунаввар қори усули жаид мактаблари учун дастлабки дарслик китобларини шахсан ўзи яратди. Мунаввар қоритарбиялаб етиштирган Эшонхўжа Хоний, Ҳусанхўжа Хоний, Шокиржон Раҳимий, Собиржон Раҳимий, Салимхон Тиллахон ўғли, Қаюм Рамазон каби ўқитувчиларнинг ғайрати билан Тошкентда усули жаид мактабларининг миқдори 16 тага етди. Бунинг натижаси ўлароқ Тошкентда тезлик билан амалга оширилган бу ҳаракатлар аввал Қўқон, кейинроқ эса Хива ва Бухорога ёйилди ҳамда қисқа фурсат ичида бу диний марказларда 100га яқин усули жаид мактаблари очилди [4].

Исмоилбей Гаспиралининг “Таржимон” газетасида олғасурилган қуйидаги ғоялар Туркистон жаидлари мактаб ва маориф соҳасидаги фаолиятларининг ҳам асосий йўналишини ташкил этди:

- миллий маориф тизимини ислох этиш;
- янги маориф тизимини моддий жиҳатдан қўллаб-қувватлаш ва истеъдодли ёшларни илғор хорижий мамлакатларга ўқишга юбориш учун “Жамиятихайрия”ларни ташкил этиш;
- миллий зиёлиларни етиштириш, фан, саноат ва халқхўжалигининг турли соҳалари бўйича, шунингдек, давлатишларини юритувчи мутахассисларни тайёрлаш;
- қизлар учун алоҳида мактаблар очиб [7, Б.284-285].

Гаспринскийнинг ўлка зиёлиларига берган таъсири ҳақида Тошкент жаидчиларининг отаси деб тан олинган Мунаввар қори 1927 йил Тошкент округ маориф ходимлари қурултойида сўзлаган нутқида шундай деган эди: “Жаид мактаби ташкил қилғонлар ҳам эски мактаб, мадраса ва қорихоналарнинг етиштирган кишилари эди. Улар ёлғиз Боғчасаройда чиқадурғон Исмоил Гаспринский газетасини ўқийдилар ва шу орқали мактабни яхши тушуниб, китоблар олдиран эдилар” [5]. Шу фикрдан ҳам билиш мумкинки, Туркистонда

янги усул мактабларини ташкил этилишида Исмоилбек Гаспирининг ёрдами бениҳоя катта бўлган.

ХУЛОСА

Хулоса ўрнида шуни айтиш мумкинки, Исмоилбек Гаспирини “усули жаид” номи билан тарихга кирган “усули савтия”ни бошлаб берди. У XX аср Шарқининг энг машҳур бўлган тараққийпарвар ҳаракати жаидчилиikka асос солди. Миллий уйғониш даври маърифати ва маданиятига ўзининг катта таъсирини кўрсатган Исмоилбек Гаспирини Туркистон жаидларининг барча ишларида маънавий устоз вазифасини бажариб, бир гуруҳ илғор марифатпарвар, зиёлилар қатламини етиштирди.

Мусулмон дунёсини маънавий тараққиётга эришиш йўли орқали озодликка олиб чиқиш ғоясини дастлаб Исмоилбек Гаспирини илгари сурди. У шарқ халқлари маънавий ҳаётида, хусусан, мактаб-маориф тизимида чинакам инқилоб ясади. Ўзбек жаидчилик ҳаракатининг пешқадам намояндалари Исмоилбек Гаспирини устоз деб билганлар ва уни чуқур ҳурматқилганлар.

АДАБИЁТЛАР:

1. Президент Шавкат Мирзиёевнинг Республика Маънавият ва маърифат кенгашининг кенгайтирилган мажлисидаги нутқи. – “Халқ сўзи” газетаси. – 2023 йил 23 декабр.
2. Ахмедов С. Тарихий ҳақиқат. Исмоилбек Гаспиринский ва Туркистон / Масъул муҳаррир Наим Каримов/. Т.:“Шарқ”, 2005, 26-бет.
3. Begimqulov Z. Jadidchilik namoyondalarining faoliyatida kutubxonachilik masalalari. “Raqamlashtirish davrida kutubxona ekotizimlari: hamkorlik, integratsiya va innovatsiyalar” I Xalqaro ilmiy-amaliy konferensiyasi to‘plami I-qism, Toshkent-2024, 254-bet.
4. Долимов У. Исмоил Гаспиринский ва Туркистонда усулижаид мактаблари. Исмоилбек Гаспиринский ва Туркистон/Масъул муҳаррир Наим Каримов/. Т.:“Шарқ”, 2005, 82-бет.
5. Munavvarqori A. “Qizil O‘zbekiston” 1927-yil, 7-iyun. Ziyo uz. Com.
6. Темур Хўжа Усмонжон ўғли. Туркистонда жаид мактаблари // Ҳур Туркистон учун. Анқара, 1976 йил, 15 май.
7. Шарипов Р., Муҳиддинова Ф. ЎЗБЕКИСТОН ХАЛҚЛАРИ СИЁСИЙ-ҲУҚУҚИЙ ТАЪЛИМОТЛАРИ ТАРИХИ (XIX аср охири - XX аср бошлари). Т.:Тошкент Давлат юридик институти-2004, 42-бет.
8. Қосимов Б. Исмоилбек Гаспирини. Т.:Ф.Ғулом номидаги нашриёт-матбаа бирлашмаси,1992.